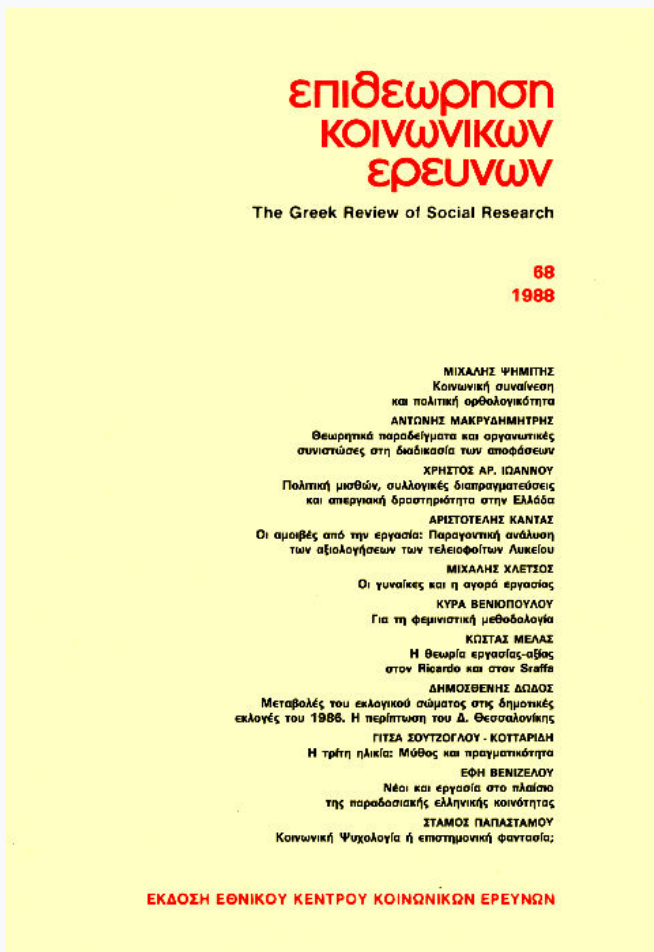

The Greek Review of Social Research

Vol 68 (1988)

68

Νέοι και εργασία στο πλαίσιο της παραδοσιακής
ελληνικής κοινότητας

Έφη Βενιζέλου

doi: [10.12681/grsr.863](https://doi.org/10.12681/grsr.863)

Copyright © 1988, Έφη Βενιζέλου

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/).

To cite this article:

Βενιζέλου Έ. (1988). Νέοι και εργασία στο πλαίσιο της παραδοσιακής ελληνικής κοινότητας. *The Greek Review of Social Research*, 68, 183–197. <https://doi.org/10.12681/grsr.863>

ΝΕΟΙ ΚΑΙ ΕΡΓΑΣΙΑ ΣΤΟ ΠΛΑΙΣΙΟ
ΤΗΣ ΠΑΡΑΔΟΣΙΑΚΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ
ΚΟΙΝΟΤΗΤΑΣ

Σε πολλές σύγχρονες κοινωνιολογικές μελέτες παρατηρείται μία τάση ταξινόμησης των διαφόρων κοινωνικών ομάδων με βάση την ηλικία. Αυτή η απόπειρα κατηγοριοποίησης (που στη σχηματική της μορφή τη συναντούμε στο γνωστό τρίπτυχο: νεολαία, μέση και τρίτη ηλικία) έχει προφανώς σχέση με τις αλλαγές της σύγχρονης βιομηχανικής κοινωνίας και με τη διεύθυνση των βιομηχανικών σχέσεων παραγωγής στην αγροτική οικονομία.

Η νεολαία και η τρίτη ηλικία είναι οι ηλικιακές ομάδες που ως αντικείμενα μελέτης έχουν συγκεντρώσει την προσοχή αρκετών ερευνητών· και κάτι τέτοιο δεν είναι φυσικά τυχαίο. Η περιχαράκωση των γενεών στις σημερινές κοινωνίες είναι ένα γεγονός αναμφισβήτητο, και σηματοδοτείται, σε μεγάλο βαθμό, από τα χαρακτηριστικά γνωρίσματα της ηλικιακής ομάδας των νέων (σε σχέση με τα σημερινά τους προβλήματα και τις αμφισβητήσεις τους) και αυτής της τρίτης ηλικίας με τα δικά της αποδιδόμενα γνωρίσματα, όπως π.χ. της «αποχώρησής τους από το σώμα του ενεργού πληθυσμού»¹ (συνταξιούχοι, απόμαχοι και έγκλειστοι).

Στην ελληνική αστική κοινωνία και ιδιαίτερα την αγροτική, αμέσως μετά τον πόλεμο, και σε διάστημα μιας εικοσαετίας, έγιναν μεγάλες και γρήγορες αλλαγές ως προς τα δομικά τους χαρακτηριστικά και το σύστημα αξιών. Πολλά από τα θέματα των αλλαγών, στην αγροτική κυρίως κοινωνία, είναι αντικείμενο μελέτης πολλών εργασιών.²

* Ερευνήτρια στο ΕΚΚΕ.

1. Θεσμός της ανοιχτής προστασίας των ηλικιωμένων στην Ελλάδα, Έρευνα για τα ΚΑ-ΠΗ - Άννα Αμυρά, Έφη Γεωργιάδη, Αφρ. Τεπέρογλου, ΕΚΚΕ, Αθήνα 1986, σ. 11.

2. *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, Aspects du changement social dans la campagne grecque - No Special. 1981, ΕΚΚΕ.

Εκείνο που δεν έχει ιδιαίτερα μελετηθεί για την εν λόγω κοινωνία είναι η ιστορική εξέλιξη του ρόλου των γενεών και των ηλικιακών ομάδων, και κυρίως από την παραδοσιακή μορφή αυτής της κοινωνίας στη σύγχρονη εκμοντερνιστική της φάση. Με μια τέτοια μελέτη θα είχε κανείς μια διαχρονική εικόνα, στο εσωτερικό της αγροτικής κοινωνίας, των λειτουργιών, των υποχρεώσεων, των καθηκόντων των ομάδων ηλικιών κατά τις δύο προαναφερόμενες φάσεις.

Παράλληλα, και σε σχέση με το θέμα της περιχαράκωσης των γενεών, που αναφέραμε στην αρχή, θεωρούμε πως θα ήταν χρήσιμη μία μελέτη των σταδίων της εξέλιξης του ρόλου και της θέσης των εφήβων (των νέων) στη δομή της απασχόλησης από την παραδοσιακή στη σύγχρονή της μορφή. Κάτι τέτοιο θα ήταν ενδιαφέρον εάν λάβει κανείς υπόψη ότι μεταξύ της παραδοσιακής αυτής κοινωνίας και της σύγχρονης μεσολαβεί για τους νέους η γενίκευση και η παράταση σε χρόνο της εκπαίδευσης, γεγονός καθοριστικό για τις σημερινές λειτουργίες της ομάδας των νέων, λειτουργίες διαφορετικές από αυτές του παρελθόντος.³

Με αφετηρία τις παραπάνω παρατηρήσεις και με αφορμή τη μελέτη «Νέοι και απασχόληση» που προαναφέραμε, κρίθηκε σκόπιμο να μελετηθεί η θέση των νέων στον τομέα της εργασίας στο πλαίσιο της αγροτικής κοινωνίας, με βάση υλικό από εμπειρικές έρευνες που διεξήχθησαν στην αγροτική Ελλάδα —κατά τη δεκαετία 1950-1960— από κοινωνικούς κυρίως ανθρωπολόγους.⁴

Οι μελέτες αυτές μας παρέχουν αρκετά στοιχεία για την οικονομία και την κοινωνική συγκρότηση της παραδοσιακής αγροτικής κοινωνίας. Τα στοιχεία αυτά αφορούν κυρίως την οικιακή οικονομική μονάδα παραγωγής, για τη λειτουργία της οποίας, σ' αυτό το στάδιο ανάπτυξης της αγροτικής οικονομίας, συμμετέχει ολόκληρη η οικογένεια, συμπεριλαμβανομένων, όπως θα φανεί και στη συνέχεια, και των νεαρών μελών.

3. Πρόκειται για το θέμα της αλλαγής των ρόλων και των αξιών που συνοδεύουν τις αλλαγές της αγροτικής οικονομίας από την παραδοσιακή στη σύγχρονη μορφή, και τις αλλαγές στη μορφή της οικογένειας από την ευρεία στην πυρηνική.

Σύμφωνα με μελέτες, η θεσμοθέτηση της παιδείας λειτουργήσει ως ο πλέον ισχυρός παράγοντας συγκρότησης της νεολαίας σε ειδική κοινωνική κατηγορία. Βλ. γι' αυτό, Olivier Galland, *Les jeunes*, Editions la découverte, 1985.

4. Campbell J.K., *Honour, Family and Patronage*, A Study of Institution and Moral Values in a Greek Mountain Community, Clarendon Press, Οξφόρδη 1964· Du Bouley J., *Portrait of a Greek Mountain Village*, Clarendon Press, Οξφόρδη 1974· Friedl E., *Vassilika - A village in Modern Greece*, Itolt, Riverhart and Winston, Νέα Υόρκη 1962· Λουκόπουλος Δ., *Γεωργικά της Ρούμελης*, Δωδώνη, 1983· Kavadias G., *Pasteurs Nomades Mediterranéens - des Saracatsans de Grèce*, Παρίσι, Guthier. Villans col. Sciences Humaines Appliquées, 1965· Χατζημιχάλη Α., Σαρακατσάνοι, Αθήνα 1957· Sanders I., *Rainbow in the Rock. The people of Rural Greece*, Harvard University Press, Cambridge 1962.

Ξεκινάμε από την υπόθεση ότι ο τομέας της εργασίας συνιστούσε πεδίο μετάβασης —στο πλαίσιο της παραδοσιακής κοινωνίας— από τη φάση των ανηλίκων σε αυτή των ενηλίκων. Και ότι υπήρχαν κάποια χαρακτηριστικά σε αυτό το πεδίο με τα οποία σηματοδοτούνταν αυτή η διαδικασία, αυτό το πέρασμα των παιδιών στην κοινωνία των μεγάλων. Αυτά τα χαρακτηριστικά λέμε ότι είναι:

α) το νεαρό της ηλικίας των εργαζομένων

β) η μετάδοση των γνώσεων που γινόταν με τρόπο άμεσο και άτυπο, και

γ) η συνύπαρξη των γενεών στο πεδίο αυτό της εργασίας, με αποτέλεσμα εκτός από τη μεταβίβαση γνώσεων σχετικά με το περιεχόμενο των εργασιών, να μπορούμε να μιλήσουμε και για μια γενικότερη μεταβίβαση πολιτισμού και τρόπου ζωής (αφού στα όρια αυτά του χώρου και του χρόνου εργασίας πραγματοποιούνται ορισμένες μορφές άμεσων και προσωπικών σχέσεων, ορισμένες μορφές κοινωνικότητας).

Θα προσπαθήσουμε λοιπόν να δούμε πώς επιβεβαιώνονται τα παραπάνω σημεία από τα κείμενα των μελετητών που προαναφέραμε, όσον αφορά την παιδική ηλικία αλλά και τη νεανική.

ΠΑΙΔΙΚΗ ΗΛΙΚΙΑ: ΠΡΟΣΧΟΛΙΚΗ ΚΑΙ ΣΧΟΛΙΚΗ

Η εξοικείωση των παιδιών με τις εργασίες αρχίζει από πολύ νωρίς, ήδη από την προσχολική ηλικία· αυτό το δεδομένο εκφράζει χαρακτηριστικά τον τρόπο λειτουργίας της οικογενειακής μονάδας παραγωγής αφού και τα πολύ μικρά παιδιά φαίνονται σχεδόν πάντα απασχολημένα, όπως και όλα τα άλλα μέλη της οικογένειας.

Η Du Bouley γράφει γι' αυτό το θέμα ότι την περίοδο μέχρι το 1950 «οι μεγάλες οικογένειες εξασφάλιζαν την εργατική δύναμη έτσι ώστε να γίνεται πλήρης εκμετάλλευση των υπαρχουσών δυνατοτήτων. Τα μικρά παιδιά θα έβοσκαν τις κατσίκες και τα πρόβατα και θα παρακολουθούσαν τις αγελάδες, ένας ή δύο άντρες θα πήγαιναν στο δάσος και τα εναπομένοντα μέλη της οικογένειας θα μπορούσαν να πάνε στα χωράφια ή θα έκαναν οποιοσδήποτε άλλες απαραίτητες εργασίες».⁵

Σ' αυτό, λοιπόν, το πλαίσιο του μη εκσυγχρονισμού του πρωτογενή τομέα οι υποχρεώσεις που έχει κάθε μέλος της οικογένειας —ως προς την εργασία— μοιάζουν να είναι μοιρασμένες ανάλογα με τη φυσική και πνευματική

5. Du Bouley J., *ό.π.*, σ. 243.

δυνατότητα του καθενός, και το παιδί (ακόμα και πολύ μικρό) φαίνεται χρήσιμο ως εργατική δύναμη.⁶

Ο Sanders γράφει ότι «οι Σαρακατσάνοι κι οι Κουτσόβλαχοι θέλουν να έχουν οι οικογένειές τους πολλά παιδιά για να βοηθούν στο κοπάδι» και σε άλλο σημείο μεταφέρει τα λόγια μιας μητέρας που είπε πολύ χαρακτηριστικά ότι «η μόνη αναδημιουργία του φτωχού είναι το να παράγει παιδιά».⁷

Ο Καββαδίας για το ίδιο θέμα της χρησιμότητας των παιδιών σημειώνει ότι για τους Σαρακατσάνους «ο πραγματικός πλούτος είναι τα παιδιά».⁸

Και βέβαια δεν είναι τυχαίο ότι αυτή η σημασία των πολλών παιδιών εκφράζεται κυρίως στον κτηνοτροφικό τομέα, αφού στην παραδοσιακή του μορφή εκμετάλλευσης απαιτούσε απασχόληση πολλών ατόμων. Στον κτηνοτροφικό τομέα βρίσκουμε επίσης τη μικρότερη ηλικία συμμετοχής στις εργασίες. Είναι η παρατήρηση της Χατζημιχάλη που γράφει ότι στους σαρακατσάνους νομάδες κτηνοτρόφους αγόρια και κορίτσια από τεσσάρων ετών δουλεύουν «στο βιός», ιδίως σε εποχές σκληρής εργασίας, όπως π.χ. «την εποχή του γέννου» ή «του κούρου». Λέει λοιπόν η συγγραφέας: «Μέρα νύχτα είναι στο πόδι οι τσοπάνοι και τα κονάκια. Όλοι δουλεύουν στο βιός, στα πρά(βα)τα και στα μαντριά. Γυναίκες, τσούπρες μεγάλες και κούτσικες, αγόρια, παιδιά, από τα τέσσερά τους χρόνια. Από το γέννος θα βγάλουν το φωμί τους. Από τ' αρνιά, τα γάλατα που θα πουλήσουν».⁹

Παραμένοντας ακόμα στον τομέα της κτηνοτροφίας ένας άλλος μελετητής των Σαρακατσάνων, ο Campbell, γράφει για τα παιδιά προσχολικής ηλικίας: «Μικρά κορίτσια τεσσάρων ή πέντε ετών ακολουθούν τις μητέρες τους προσποισμένες ότι γνήθουν από μία ρόκα ή ότι τις βοηθούν στη δουλειά τους· στα δε αγόρια των πέντε ή έξι ετών δίνονται μινιατούρες γκλίτσες κτηνοτρόφων με τις οποίες επίσημα βοηθούν τους πατεράδες τους και τους θείους τους να συμμετέχουν στη συγκέντρωση του κοπαδιού κοντά στις καλύβες».¹⁰

Το παραπάνω απόσπασμα που αφορά την προσχολική ηλικία είναι ένα

6. Η στάση της κοινωνίας απέναντι στο παιδί δεν ήταν πάντα η ίδια. Διάφορες μεταβολές, όπως π.χ. της οικογένειας, και η επιβολή της υποχρεωτικής φοίτησης συνετέλεσαν στην αλλαγή αυτής της στάσης. Για το θεωρητικό θέμα των κοινωνικών μεταβολών και της διαφοροποίησης της παιδικής ηλικίας από τις υπόλοιπες ηλικιακές ομάδες βλ. Phillipe Ariès, *L'enfant et la vie familiale sous l'ancien régime*, Plon, 1960. Για την Ελλάδα μπορούμε να πούμε ότι στο βαθμό που επιβιώνουν παραδοσιακές δομές η παιδική ηλικία στο πλαίσιο της παραδοσιακής αγροτικής εκμετάλλευσης έχει ορισμένες λειτουργίες.

7. Sanders I., *Rainbow in the Rock. The People of Rural Greece*, Harvard University Press, Cambridge 1962, σ. 110.

8. Kavadias, *ό.π.*

9. Χατζημιχάλη Α., *ό.π.*, σ. 60.

10. Campbell J.K., *ό.π.*, σ. 156.

καλό στοιχείο τόσο για το θέμα της μίμησης και ταύτισης του παιδιού με τους μεγάλους όσο και για τον τρόπο μετάδοσης της γνώσης. Στη συγκεκριμένη περίπτωση τα παιδιά παίζουν πως εργάζονται και σιγά σιγά μπορούμε να πούμε ότι εργάζονται παίζοντας, δεδομένου του νεαρού της ηλικίας. Το θέμα είναι ότι εξοικειώνονται με ορισμένες κινήσεις του σώματος, αποκτούν δεξιότητες, ελέγχουν σιγά σιγά τα εργαλεία, γνωρίζουν και δεν φοβούνται τα ζώα.

Τα μικρά παιδιά παρατηρούν και κάνουν το ίδιο που κάνουν και οι μεγάλοι. Η Françoise Zonabend μιλά για μια παιδαγωγική του βλέμματος, μια παιδαγωγική της παρατήρησης, όπου τα παιδιά κάνουν γιατί παρατηρούν τους μεγαλύτερους να κάνουν. «Παρατηρούσαμε πώς τραβούν τις αγελάδες, ήμασταν καθισμένοι πάνω στα άχυρα, κι όταν φτάναμε 6-7 χρονών, μας έλεγαν να το κάνουμε».¹¹

Όσον αφορά τώρα την περίοδο της σχολικής παρακολούθησης, πάλι η Du Bouley γράφει: «Μετά το 1950 οι απαιτήσεις του σχολείου για την παρουσία των παιδιών έγιναν περισσότερο αυστηρές και οι οικογένειες έβρισκαν ότι όλο και περισσότερο έχαναν τα παιδιά τους από κατσικο-προβατο-και αγελαδο-βοσκούς στις αξιώσεις της παιδείας».¹²

Σχετικά με το θέμα της εκπαίδευσης γνωρίζουμε ότι ήδη από το 1834 (με το διάταγμα της 6ης/18ης Φεβρουαρίου) καθιερώνεται η επτάχρονη υποχρεωτική εκπαίδευση, η μη τήρηση της οποίας τιμωρείται με κυρώσεις. Ωστόσο, παρά την παραπάνω θεσμοθέτηση πολλά στοιχεία από τις συγκεκριμένες έρευνες δείχνουν την παραβίαση αυτής της υποχρέωσης.¹³

Η Du Bouley στην έρευνά της στην Αμπέλη Ευβοίας αναφέρει: «Από τις αρχές του αιώνα όλα τα αγόρια έπρεπε να πηγαίνουν σχολείο και από το 1916 και τα κορίτσια. Όμως οι γονείς χρειάζονταν τα παιδιά για βοσκούς και η κοινότητα ήταν φτωχή».¹⁴ Για την ίδια κοινότητα μας λέει ότι το σχολείο από το 1940-1950 λειτουργούσε μόνο σποραδικά. Όμως μετά το 1950 ο κανόνας που επικρατούσε στη σχολική παρακολούθηση έγινε πιο αυστηρός και συνδύαστηκε με την ευχή των γονιών ότι τα παιδιά τους θα έπρεπε, σε αντίθεση με πολλούς από αυτούς τους ίδιους, να είναι εγγράμματα.¹⁵ Αυτή η ευ-

11. Françoise Zonabend, *La mémoire longue - Temps et histoire au village*, PUF, 1980, σ. 114.

12. Du Bouley J., *ό.π.*, σ. 246.

13. Η υποχρεωτική εκπαίδευση αφορούσε το τετράχρονο δημοτικό και το τριχρονο ελληνικό σχολείο (σχολαρχείο). Για τη διαχρονική εξέλιξη της διάρθρωσης της υποχρεωτικής εκπαίδευσης βλ. Σήφη Μπουζάκη, *Νεοελληνική Εκπαίδευση (1821-1985)*, Gutenberg, Αθήνα 1986.

14. Du Bouley J., *ό.π.*, σ. 247.

15. Du Bouley J., *ό.π.*

χή των γονιών είναι ένα μεγάλο θέμα, που άπτεται του θεωρητικού θέματος της λατρείας της μόρφωσης, και που το βλέπουμε στις μελέτες που εξετάζουμε, για την εποχή μετά τον πόλεμο. Οι γονείς επιδιώκουν να μορφωθούν τα παιδιά τους. Όπως ξέρουμε, ο μορφωμένος έχει κύρος· όμως ταυτόχρονα υπάρχουν και οι ανάγκες και οι υποχρεώσεις προς την οικογένεια, που δημιουργούν κάποια προβλήματα στη σχολική παρακολούθηση των παιδιών.¹⁶

Ιδιαίτερα αυτό το βλέπουμε στους νομάδες κτηνοτρόφους, όπου υπήρχε ανάγκη μετακίνησης από τη θερινή εγκατάσταση στα χειμαδιά. Και όπως λέει και ο Sanders για τους Σαρακατσάνους, «ένα πρόσθετο ελατήριο για εγκατάστασή τους ίσως να είναι η έμφαση που έδωσαν στην εκπαίδευση για τα παιδιά τους».¹⁷ Κι αυτό γιατί, στο βαθμό που έφευγαν του Αγίου Δημητρίου (28 Οκτωβρίου) και γύριζαν πίσω του Αγίου Γεωργίου (23 Απριλίου), έχαναν τα μαθήματα σχεδόν όλου του χειμώνα. Έτσι «βοηθούσαν στα κοπάδια όσο περισσότερο μπορούσαν».¹⁸

Ο ίδιος ο Sanders δίνει το στοιχείο των 200.000 παιδιών σχολικής ηλικίας που δεν παρακολουθούσαν, και επίσης ένα ποσοστό αναλφαβητισμού το 1951 18% για τις αστικές περιοχές (24% γυναίκες, 8% άνδρες) και 30% για τις αγροτικές (45% γυναίκες και 14% άνδρες).¹⁹

Τις ίδιες δυσκολίες, όσον αφορά την παρακολούθηση του σχολείου στην αντίστοιχη ηλικία, τις συναντούμε και στις αγροτικές περιοχές, όπου πάλι ο Sanders σχετικά με τη συμμετοχή των μικρών παιδιών στις εργασίες του αγροτικού νοικοκυριού παραθέτει ένα αδημοσίευτο χειρόγραφο-απόσπασμα του Τ. Παπασπυρόπουλου από τα *Λαογραφικά της Κλειτορίας*: «Σήκω επάνω... Πάρε τα χαρτιά σου και την κατσικά και πήγαινε τη να βοσκήσει... Φέρε λίγο νερό, φέρε λίγα ξύλα, πήγαινε και φέρε τα βόδια. Δεν ακούς; Μπορείς να μελετήσεις το απόγευμα». Και ο συγγραφέας σχολιάζει. «Τα παιδιά πηγαίνουν και κάνουν αυτές τις διάφορες δουλειές και το απόγευμα γυρνούν ψόφια από την κούραση... Μαύρα γράμματα μαθαίνουν... Την άνοιξη που οι μέρες είναι μεγαλύτερες διαβάζουν έξω· παίρνουν το γουρούνι και την κατσικά πηγαίνουν εδώ κι εκεί, και διαβάζουν ενώ βόσκουν τα ζώα. Τι διάβασμα μπορούν να κάνουν; Τα περισσότερα από τα παιδιά δουλεύουν και στο χω-

16. Ο Κ. Τσουκαλάς επισημαίνει ότι «η ταχύτερη διείσδυση της εκπαίδευσης ανάμεσα στ' αγόρια είχε συνέπεια και την απόλεια της εργατικής δύναμης» (*Εξάρτηση και αναπαραγωγή, Ο κοινωνικός ρόλος των εκπαιδευτικών μηχανισμών στην Ελλάδα (1830-1922)*, Θεμέλιο 1977, σ. 142-143).

17. Sanders I., *ό.π.*, σ. 11. Ο ίδιος συγγραφέας προσθέτει πως ο μόνος τρόπος για «κοινωνική αναρρίχηση» ή για την απόκτηση ενός επαγγέλματος «σκεπαστού» στην πόλη θεωρούνταν η μόρφωση (σ. 242).

18. Sanders I., *ό.π.*, σ. 104.

19. Sanders I., *ό.π.*, σ. 244.

ράφι. Κάνουν ακόμα και βαρύτερες εργασίες. Τι σόι γράμματα μπορούν να μάθουν; Και πάλι είναι ευτύχημα που μαθαίνουν όσα μαθαίνουν».²⁰

Το ερώτημα όμως της αντίθεσης μεταξύ της υποχρεωτικής εκπαίδευσης και των σχολικών υποχρεώσεων και της ανάγκης της οικογένειας για την απασχόληση του παιδιού στις αγροτικές εργασίες είναι ένα θέμα τεράστιο. Αυτό που ενδιαφέρει είναι να σημειώσουμε, για τα χρόνια που εξετάζουμε, ότι η πρόσβαση στο σχολείο παραμένει ιδιαίτερα δύσκολη για τις κτηνοτροφικές και αγροτικές οικογένειες και ότι η γνώση —τουλάχιστον στον τομέα της εργασίας— παρέχεται άτυπα μέσα από μια πρακτική διαδικασία που έχει σχέση με την ανάληψη εργασιακών υποχρεώσεων.

Τελειώνοντας αυτή τη μικρή αναφορά στο θέμα παιδική ηλικία και εργασία στο πλαίσιο της παραδοσιακής κοινότητας, και πριν ασχοληθούμε με τη νεανική ομάδα, παραθέτουμε δύο αποσπάσματα των Sanders και Friedl που δείχνουν τόσο το νεαρό της ηλικίας στην εισαγωγή στις εργασίες όσο και τη σταδιακή ανάληψη καθηκόντων, που συνεπάγεται αντίστοιχα και μια σταδιακή (άτυπη) απόκτηση γνώσεων.

«Το παιδί είναι συχνά ένα πραγματικό οικονομικό κεφάλαιο. Σε μερικές περιοχές, όπως εκεί που έχουν καπνά στη Θράκη, από ένα παιδί 6 ετών περιμένουν να βοηθάει σύμφωνα με την ικανότητά του. Συνήθως όταν είναι 5 ή 6 ετών, του ζητιέται να παρακολουθεί ένα νεαρότερο αδελφό ή αδελφή, ή να προσέχει το κοπάδι ή τις γαλοπούλες. Στην ηλικία πλέον των 14 ετών, ένα αγόρι είναι κάτι, ένα επαρκές “βοηθητικό χέρι”. Σε ένα κορίτσι ανάμεσα στην ηλικία των 8 με 10 ετών δίνονται ελαφρές δουλειές, αλλά ανάμεσα στα 12 με 14 φέρνει σε πέρας βαρύτερες εργασίες».²¹

«Τα παιδιά προσχολικής ηλικίας απαιτείται να μάθουν ότι οι μεγαλύτεροι όλων των ηλικιακών κατηγοριών τους διδάσκουν, και άλλωστε έχουν λίγες ευθύνες. Τα παιδιά σχολικής ηλικίας, τόσο τ' αγόρια όσο και τα κορίτσια, αναλαμβάνουν τα βάρη της ζωής, γιατί η επιτυχία τους στο σχολείο είναι ένα γεγονός πολύ ζωτικό γι' αυτούς τους ίδιους και για τις οικογένειές τους. Κατά τη διάρκεια των σχολικών διακοπών τα παιδιά σχολικής ηλικίας από 7 μέχρι 12 χρονών απαιτείται να βοηθούν στην αγροτική εργασία παραπάνω».²²

Τα σημεία του σταδιακού περάσματος από τις «ανώδυνες εργασίες» στη διεκπεραίωση όλο και πιο δύσκολων ασχολιών, όσο και το θέμα της μεταβί-

20. Sanders I., *ό.π.*, σ. 243. Λουκόπουλος Δ., *Αγροτικά της Ρούμελης*, Δωδώνη, 1983. Περιεχόμενο εργασιών των παιδιών, χωρίς όμως να προσδιορίζει ηλικία αναφέρει και ο Λουκόπουλος, όπως: συγκομιδή και κουβάλημα του καλαμποκιού, συμμετοχή στο φύτεμα και στο μάζεμα του καπνού, στη σπορά του σταριού, στο θερισμό, στη φύλαξη οικιακών ζώων και στη διαδικασία του τρύγου.

21. Sanders I., *ό.π.*, σ. 141.

22. Friedl E., *ό.π.*, σ. 89.

βασης των γνώσεων μ' έναν τρόπο άμεσο, από τους μεγαλύτερους, και άτυπο μέσα από την παρατήρηση και την εξάσκηση, θα έχουμε την ευκαιρία να τα δούμε και στη συνέχεια που θα ασχοληθούμε με τη νεανική ομάδα.

ΝΕΑΝΙΚΗ ΗΛΙΚΙΑ (ΕΦΗΒΙΚΗ ΟΜΑΔΑ ΚΑΙ ΝΕΟΙ ΕΝΗΛΙΚΟΙ)

Το να ορίσει κανείς τη νεολαία (τη νεανική ηλικία) ως μια κατηγορία καθαρά βιολογική, δηλαδή ως το χρονικό διάστημα της ζωής ενός ατόμου ανάμεσα στην παιδική ηλικία και στην ωριμότητα, δεν είναι αρκετό. Θα έπρεπε κανείς να μελετήσει σε κάθε κοινωνία πώς η έννοια νεολαία έχει αναπτυχθεί ως φαινόμενο κοινωνικοϊστορικό. Δηλαδή ο όρος έφηβος, όπως και ο όρος νέος, πρέπει να οριστούν σε σχέση με κοινωνικοοικονομικά κριτήρια.

Ο Leopold Rosenmayer γράφει σχετικά: «Η έννοια νεολαία αντιστοιχεί σε έναν συγκεκριμένο τύπο συμπεριφοράς σε σχέση με μια συγκεκριμένη κοινωνική πραγματικότητα και δεν είναι ένα βιολογικό σύνολο. Η εφηβεία είναι μια έννοια βιολογική· η νεολαία είναι μια έννοια κοινωνική. Κάθε ηλικιακή ομάδα (ειδικά η παιδική ηλικία, η νεολαία και τα γηρατειά) βασίζεται σε φαινόμενα βιολογικά, αλλά διαμορφώνεται από κοινωνικές δυνάμεις όπως η διαίρεση εργασίας, η εξάπλωση της ενημέρωσης, η εκπαίδευση, οι ιδεολογίες και οι κανόνες όπως και από δυνάμεις (βιολογικές) που είναι σε στενή σχέση με την ανάπτυξη και την εξάπλωση της ιατρικής».²³

Σύμφωνα λοιπόν με την παραπάνω θέση, σήμερα μιλούμε για νεολαία (ή ακόμα και για εφηβεία) αναφερόμενοι στο ηλικιακό διάστημα που μεσολαβεί ανάμεσα στην οικογένεια και στον κόσμο των ενηλίκων, προσδιορισμένο από γεγονότα όπως το επάγγελμα, ο γάμος κλπ.²⁴ Στην παραδοσιακή όμως κοινωνία, όπου η βασική απασχόληση τόσο των παιδιών όσο και των νέων είναι η εργασία, δηλαδή ένα στοιχείο που σήμερα χαρακτηρίζει την ενήλικη ζωή, ίσως ο όρος νεολαία (εφηβεία) είναι αδόκιμος. Τον χρησιμοποιούμε λοιπόν ξέροντας όλους αυτούς τους περιορισμούς.

Όπως ήδη προαναφέραμε, γύρω στα 12-13, τα μεν αγόρια μπορούν να αρχίσουν την «επαγγελματική τους ζωή» ως αγρότες στο πλαίσιο της οικογενειακής εκμετάλλευσης, στη δε κτηνοτροφία μπορούν να μάθουν και να κάνουν ακόμα καλύτερα τις διάφορες εργασίες σχετικά με τη φύλαξη και τη διατήρηση των κοπαδιών. Τα κορίτσια, στο πλαίσιο της διαφοράς της αντιμε-

23. *Youth and Society*, τ. 27, αρ. 2/3 (1979), Leopold Rosenmayer και Klaus Allorber.

24. Ένας νέος 35 ετών που ακόμα σπουδάζει, μπορεί να θεωρηθεί μέχρι και έφηβος, και με αυτή την έννοια χρησιμοποιούμε σήμερα τον όρο παράταση της εφηβείας.

τάπισης των ρόλων των δύο φύλων, ασχολούνται κυρίως με τα οικιακά καθήκοντα, αλλά, όπως θα δούμε, όχι μόνο με αυτά.

Έχουμε ήδη σημειώσει πως όλες οι εργασίες γίνονται σύμφωνα με την καθοδήγηση των μεγαλύτερων, και πως η γνώση αποκτιέται βλέποντας τους μεγαλύτερους να εργάζονται και επαναλαμβάνοντας το ίδιο πράγμα. Τα αγόρια συνήθως «εκπαιδούνται» από τον πατέρα ή από τα μεγαλύτερα αδέρφια ή από κάποιους συγγενείς· στα δε κορίτσια, το ρόλο της «μύησης» στα καθήκοντά τους τον παίζει η μητέρα αλλά και οι υπόλοιπες γυναίκες του χωριού.

Ο Campbell γράφει γι' αυτό το θέμα: «Στα 13 όταν ένα αγόρι εγκαταλείπει το σχολείο συνήθως αρχίζει να εργάζεται ως βοσκός. Είναι υπό τη διεύθυνση του πατέρα του, που στο ρόλο του αρχηγού και συντονιστή της εργασιακής ομάδας της οικογένειας ασκεί μια μεγάλη εξουσία στο αγόρι, κάτι που δεν έχει μέχρι τώρα υπάρξει στη σχέση του με τον πατέρα. Ένας γιος γίνεται τώρα προσεκτικός στο να δείξει όλο το σεβασμό του προς τον πατέρα... Το αγόρι τελειώνει το σχολείο στην ηλικία που συνήθως συμπίπτει με την αρχή της εφηβείας και ταυτόχρονα μετατρέπεται σε ένα πλήρες και υπεύθυνο εργαζόμενο μέλος της οικογένειας υπό την καθοδήγηση του πατέρα του».²⁵

Η Friedl αντίστοιχα γράφει ότι όταν τα παιδιά τελειώνουν το Δημοτικό θεωρούν τους εαυτούς τους ενήλικους (λένε έτσι σ' ένα σύνολο εκθέσεων που τους ζητήθηκε να γράψουν πάνω στο τι θέλουν να κάνουν όταν θα μεγαλώσουν) και περιμένουν να συμβάλουν στην ευημερία των οικογενειών τους, είτε αναλαμβάνοντας όλο και περισσότερες υπευθυνότητες στην αγροτική εκμετάλλευση είτε με το να είναι μαθητευόμενοι στο εμπόριο... «Οποιαδήποτε εργασία κάνουν αυτά τα μεγαλύτερα αγόρια και κορίτσια στην αγροτική εκμετάλλευση εποπτεύεται από τους μεγαλύτερους και αυτή η επίβλεψη είναι παραδεκτή... Κάθε άτομο έχει το δικαίωμα να συνεισφέρει με τις υποδείξεις και συμβουλές του και παρόλο που ο πατέρας ή ένας μεγαλύτερος έχουν το δικαίωμα να αποφασίσουν, αυτός τελικά σπάνια αποφασίζει να θυμώσει στους νεαρούς βοηθούς του».²⁶

Στο πλαίσιο λοιπόν αυτής της σχέσης εκπαιδευτή-εκπαιδευμένου μεταξύ γονιού και εφήβου πλέον, περνάμε από το στάδιο ανάληψης κάποιων μικρών εργασιών στη διεκπεραίωση όλο και πιο υπεύθυνων δραστηριοτήτων, με στόχο στον τομέα της εργασίας να έχουμε την ίδια προσφορά με τους μεγάλους. Αυτό που πρέπει εδώ να σημειώσουμε είναι η συμπληρωματικότητα —που η συγγραφέας θέλει να υπογραμμίσει— ανάμεσα στις γενιές και που θα απασχολήσει και τους άλλους συγγραφείς λιγότερο ή περισσότερο.

Σε όλους λοιπόν τους μελετητές, αναφέρεται συμμετοχή των νέων σε

25. Campbell J.K., *ό.π.*, σ. 159.

26. Friedl E., *ό.π.*, σ. 89.

εργασίες όπως: στον τρύγο, στη σπορά και στο θερισμό του σταριού (του κριθαριού, της βρίζας, της βρώμης), στη συγκομιδή της ελιάς, στο φύτεμα και στη συγκομιδή του καπνού (μάζεμα, αρμάθιασμα, μάτσιασμα), στο πλύσιμο των ρούχων καθώς και στο άλεσμα του σταριού στο μύλο, εργασίες καθαρά γυναικείες. Στην κτηνοτροφία αναφέρονται εργασίες όπως αυτές του γένου (γέννηση αιγοπροβάτων), του κούρου (κούρεμα), της παρασκευής τυριού. Στη δε βιοτεχνία σημαντική θέση έχει ο αργαλειός και η υφαντική για τις γυναίκες, ενώ για τα αγόρια σημειώνονται διάφορες κατασκευές από ξύλο και δέρμα.

Παραθέτουμε στη συνέχεια διάφορα αποσπάσματα από τις μελέτες που αφορούν την ηλικιακή ομάδα των νέων ώστε να είναι δυνατό να εντοπιστούν αρκετά στοιχεία για τη μετάδοση των γνώσεων από τους ενήλικους στους εφήβους. Στο πλαίσιο αυτό της διαδικασίας της μετάδοσης θα δοθεί η ευκαιρία να δούμε και το φαινόμενο της αλληλοβοήθειας, το οποίο πολλές φορές εμπεριέχει κάποια στοιχεία διασκέδασης. Το θέμα αυτό δεν θα εξαντληθεί αλλά θα σημειωθεί σαν μια πρακτική στο πλαίσιο της εργασίας, που ο χαρακτήρας της δημιουργεί τις κατάλληλες συνθήκες για συνύπαρξη όλων των γενών και επομένως για μετάδοση γνώσεων.

Σύμφωνα λοιπόν με αυτές τις παρατηρήσεις, γράφει ο Λουκόπουλος για τη διαδικασία εργασιών της συγκομιδής και του ξεφλουδίσματος του καλαμποκιού: «Με το γέναμα του καλαμποκιού όλο το σπίτι του γεωργού μπαίνει σε ενέργεια. Γυναίκα, παιδιά, αυτός ο ίδιος φορτώνουν τα κοφίνια και τα σακιά κι έρχονται στο χωράφι...»²⁷

Ξαναβλέπουμε τον τρόπο λειτουργίας της οικογενειακής παραγωγικής μονάδας πριν την ανάπτυξη του πρωτογενούς τομέα, όπου όλα τα μέλη της οικογένειας συμμετέχουν στις εργασίες. Ο Λουκόπουλος δεν προσδιορίζει εδώ συγκεκριμένη ηλικία, όμως στη συνέχεια της περιγραφής αυτής της ομαδικής εργασίας (όπως και στην περιγραφή του τρύγου) αναφέρεται ειδικά στη συμμετοχή νέων, αγοριών και κοριτσιών της γειτονιάς, που καλούνται από το γεωργό να τον βοηθήσουν. Γιατί, όπως γράφει και ο ίδιος για τη συγκομιδή του καπνού: «Καλότυχτοι οι πολύτεκνοι... Έχουν τα μέσα... Μέσα, όταν λέω, εννοώ το προσωπικό. Το να έχει κανείς μεγάλη οικογένεια και επομένως πολλά χέρια δικά του».²⁸ Ο συγγραφέας δίνει ιδιαίτερη έμφαση στο στοιχείο του γλεντιού, του πανηγυριού και της διασκέδασης για όλες αυτές τις «ομαδικές εργασίες» που προαναφέραμε (καπνός, τρύγος, καλαμπόκι), όπου ο χώρος αλλά και ο χρόνος εργασίας παρουσιάζονται όχι ξεκομμένοι από το χώρο και το χρόνο της διασκέδασης, αυτόν που σήμερα αποκαλούμε ελεύθερο

27. Λουκόπουλος Δ., *ό.π.*, σ. 266.

28. Λουκόπουλος Δ., *ό.π.*, σ. 368.

χρόνο (δηλαδή τα Σαββατοκύριακα, το χρόνο των διακοπών, χρόνο των hobbies κλπ.). Ο E. Morin, όσον αφορά τις παραδοσιακές κοινωνίες, τις αναφέρει ως κοινωνίες του *hic* και του *nunc* (εδώ και τώρα) με την έννοια ότι οι γιορτές και οι άλλες δραστηριότητες του χώρου και του χρόνου ήταν ριζωμένες σ' έναν τόπο και γίνονταν βάσει ενός ημερολογίου δημιουργώντας ένα σπάσιμο στην καθημερινότητα.²⁹ Εδώ όμως ο Λουκόπουλος εμφανίζει τη γιορτή στο πλαίσιο της εργασίας· αυτό που ενδιαφέρει εμάς στο συγκεκριμένο θέμα είναι το στοιχείο της συμμετοχής όλων των γενεών, και της ανάπτυξης κοινωνικών σχέσεων μεταξύ των συγκεκριμένων ηλικιακών ομάδων (σ' αυτό του *hic* και του *nunc*), έτσι ώστε εκτός από τη μετάδοση ειδικών εργασιακών γνώσεων, στο πλαίσιο της ομαδικής εργασίας, να μπορούμε να μιλήσουμε και για μια άμεση μετάδοση ενός συγκεκριμένου πολιτισμού μέσα από τις διηγήσεις και τα τραγούδια των πιο παλιών, που λειτουργούν εδώ σαν ζωντανά κανάλια μεταβίβασης γνώσεων. «Ο τρύγος είναι ένα γλέντι, ένα δεύτερο πανηγύρι στο χωριό... Τραγουδιών ακούς λογίων ήχους. Τα κορίτσια βάζουν τα δυνατά τους, να δείξουν ποιο ξέρει να τους πει καλύτερα· οι γεροντότεροι θυμούνται τα νιάτα τους και τραγουδούν και αυτοί παλιούς σκοπούς· θέλουν να δείξουν στους νέους πόσο καλοί τραγουδιστάδες ήταν στον καιρό τους».³⁰

Άλλες εργασίες όπου είναι δυνατή η ανάπτυξη αυτών των κοινωνικών σχέσεων μεταξύ των γενεών, και κατά συνέπεια και η μεταβίβαση των γνώσεων, είναι η εργασία του αλέσματος και του πλυσίματος των ρούχων (γυναικείες εργασίες) καθώς και της συγκομιδής της ελιάς, όπου απασχολούνται και πάλι όλα τα μέλη της οικογένειας.

Για τις συναθροίσεις στις βρύσες και στους μύλους έχουν γράψει σχεδόν όλοι οι συγγραφείς που εξετάσαμε, είναι λοιπόν γνωστό ότι αυτοί οι χώροι παίζουν έναν πολύ σημαντικό ρόλο, τόσο κοινωνικοποίησης όσο και κοινωνικότητας, για τα νεαρά μέλη μιας κοινωνίας. Για τη συγκομιδή της ελιάς ο Sanders γράφει ότι «οι νέοι και οι νέες όταν δεν είναι παντρεμένοι έχουν μια σπάνια ευκαιρία να κερδίσουν κάποια χρήματα για τον οικογενειακό προϋπολογισμό ή ακόμα πιο σημαντικό για ένα νέο κορίτσι είναι ότι μπορεί να μαζέψει —όταν εργάζεται— κάποια χρήματα για την προίκα του».³¹

29. Morin E., *L'esprit du temps 1*, Nevrose Editions Grasset et Fasquelle, 1962.

30. Λουκόπουλος Δ., *ό.π.*, σ. 324.

31. Εδώ για πρώτη και μοναδική φορά βρίσκουμε το στοιχείο της απολαβής σε χρήμα. Ο κανόνας είναι η χρησιμοποίηση της νεανικής εργασίας στο πλαίσιο της παραγωγικής ή άλλης δραστηριότητας του νοικοκυριού (ή τρίτων, π.χ., συγγενών ή γειτόνων).

Ο Sanders παρακολουθεί τους εργαζόμενους σε όλη τους την πορεία καθώς ξεκινούν πριν καλά καλά ξημερώσει μέχρι το τέλος, όπου τελειώνουν και επιστρέφουν στο σπίτι με τη δύση του ήλιου. Γράφει χαρακτηριστικά για την ώρα που κάνουν διάλειμμα εργασίας για μεσημεριανό φαγητό ότι «κάθε κορίτσι μπορεί να μαζευτεί με τις στενές της φίλες σε ομάδα, έτσι

Αφού αναφερόμαστε στην παραδοσιακή κοινωνία, όπου οι νέοι και οι νέες συμμετέχουν —όπως και όλα τα άλλα μέλη της οικογένειας— στις διάφορες αγροτοκτηνοτροφικές ασχολίες σ' ένα πλαίσιο αλληλεπίδρασης και αλληλοσυμπλήρωσης, πρέπει να αναφέρουμε εδώ και τις εργασίες που γίνονται τη νύχτα. Μιλάμε για τα γνωστά νυχτέρια, δηλαδή για τη συγκέντρωση κυρίως των γυναικών (από τις 8-9 μέχρι 12-1 και αργότερα), κατά τη διάρκεια των οποίων οι γυναίκες εργάζονταν (πλέξιμο, γνέσιμο, ζύμωμα κλπ.), έχοντας παράλληλα την ευκαιρία για συζήτηση, διήγηση ιστοριών, τραγούδι κλπ.

Στα νυχτέρια αναφέρονται όλοι οι συγγραφείς που εξετάσαμε. Η Du Bouley γράφει για το συγκεκριμένο θέμα: «Ο παλιός τρόπος ζωής προϋπέθετε πολλές διαδικασίες εργασίας που απαιτούσαν τη συνάντηση πολλών ομάδων ατόμων. Το κοπάνισμα (αλώνισμα) του σταριού έχει ήδη αναφερθεί στους μύλους, στις λαγκαδιές άντρες και γυναίκες θα μιλούσαν για ώρες περιμένοντας να ετοιμαστεί το αλεύρι τους, ή να μουσκευτεί και να πλυθεί ένα χαλί τους· η μεγάλη διαδικασία του καθαρισμού και του λαναρίσματος του μαλλιού, γνέθοντας και στρίβοντάς το, μπορούσε να γίνει όταν έκανε κρύο, όταν υπήρχε λιγότερη αγροτική εργασία, από ομάδες γυναικών που κάθονταν μέχρι αργά τη νύχτα γύρω από μεγάλες φωτιές που ανάβονταν σε διάφορες γειτονιές του χωριού. Εδώ επίσης μπορούσαν να εργαστούν για την ατέλειωτη προετοιμασία της προίκας, λέγοντας παραδοσιακές ιστορίες, διηγούμενες τις παραδόσεις του χωριού με τα διάφορα φυτά, τις διάφορες θεραπείες, και τις μαντείες, κουβεντιάζοντας τις ιστορίες του παρελθόντος και τις δυσκολίες του παρόντος. Υπήρχε πολλή δουλειά να γίνει και πολύς κόσμος για να την κάνει, και την έκαναν όλες μαζί παρέα».³²

Και ο Sanders γράφει επίσης για τις γυναίκες ότι βοηθούσαν η μία την άλλη σε μερικές εργασίες, όπως στο λανάρισμα του μαλλιού, στο ζύμωμα του ψωμιού, στο κουβάλημα των πουρναριών. Ειδικά δε για τα νυχτέρια παραθέτει τον Δ.Α. Πετρόπουλο που γράφει: «Επειδή αυτός ο τύπος εργασίας είναι δουλειά που γίνεται στο σπίτι τις αργές ώρες της ημέρας, συνήθως παίρνει τη μορφή μιας κοινωνικής συνάντησης. Ποτά και ψητά κομμάτια κοτόπουλου προσφέρονταν, αστεία λέγονταν, παιχνίδια παίζονταν, ιστορίες και ανέκδοτα λέγονταν, και υπήρχε και χορός και τραγούδι».³³

Τα νυχτέρια είναι λοιπόν χαρακτηριστικά και αυτά για τη μεταβίβαση των γνώσεων, όχι μόνο στο επίπεδο της εργασίας αλλά και όσον αφορά τη μεταβίβαση ενός πολιτισμού (culture), μιας παράδοσης, μέσα από τις ιστορίες, τα παραμύθια, τα τραγούδια κλπ.

όστε να ανταλλάξει τα οικογενειακά νέα (κουτσομπολιά), να εκφράσει τα όνειρά της, ή μια γνώμη για κάποιον άγαμο στο χωριό» (Sanders I, *ό.π.*).

32. Du Bouley, *ό.π.*, σ. 208.

33. Πετρόπουλος, *Έθμα συνεργασίας και αλληλοβοήθειας του ελληνικού λαού*.

Αυτό που πρέπει να σημειώσουμε επίσης εδώ, μια και στο απόσπασμά της η Du Bouley γράφει ότι οι γυναίκες μιλούν μεταξύ τους στα νυχτέρια για τα διάφορα φυτά (μαντζουρία) και τις θεραπείες, είναι η άτυπη μεταβίβαση της μητέρας προς τις κόρες της ειδικά των ιατρικών γνώσεων. Ο Sanders παραθέτει συγκεκριμένες «συνταγές» (συγκεκριμένους τρόπους θεραπείας) για ασθένειες όπως τη μαλάρια, τον πόνο του στομάχου, την τρέλα, τους διάφορους πόνους.³⁴

Για να συμπληρώσουμε τα στοιχεία που έχουμε από τους διάφορους συγγραφείς για τη συμμετοχή των νέων σε όλες τις εργασίες καθώς και για τη συνύπαρξη των γενεών κατά τη διάρκεια της εργασίας, με ό,τι συνεπάγεται για το θέμα της άτυπης μετάδοσης των γνώσεων από τους μεγαλύτερους προς τους νεότερους, παραθέτουμε το κομμάτι της Χατζημιχάλη για τους Σαρακατσάνους: «Τέχνη μεγάλη είναι το βόσκημα. Πρέπει νά 'χει το μεράκι της δουλειάς ο τσοπάνος. Να μπει και από πολύ μικρός στη δουλειά. Να ξέρει να φυλάει το κοπάδι από μπόρες και χιονούρες. Νά 'χει κάθε στιγμή την έννοια του. Να μην τον παίρνει βαριά ο ύπνος, νύχτα-μέρα, και να ξυπνάει μόλις ακούσει το παραμικρό κουδούνι στα ζα που διαλαλεί τον κίνδυνο, τα πρώτα γαβγίσματα, τις αλυχτσιές, από τα κοπαδόσκυλα, για να γλιτώσει το κοπάδι του από κλέφτες και θεριά. Καλύτεροι τσοπάνοι είναι τα παλικάρια, οι νιοι. Σ' αυτούς οι τσελιγκάδες εμπιστεύονται τα γαλάρια πρώτα, το βίος της στάνης. Ανάμεσά τους όμως ξεχωρίζουν και οι πιο έξυπνοι και επιδέξιοι που είναι θρακοστά τσοπανόπουλα, ή τα μπιστικό(ου)λα, ή τα μπιστ(ι)κούδια βοηθούνε από κοντά. Προσέχουν τα γαλάρια τη μέρα για να κομηθεί λιγάκι ο τσοπάνος, και πολλά απ' αυτά βόσκουν τα γίδια. Οι γεροντότεροι τσοπάνηδες και οι πιο σκάρτοι φυλάνε τ' άλογα και τα μουλάρια και φόντας γερνάνε, δέν βόσκουν πια στα πράματα, δεν παίρνουν στο χέρι γλίτσα. Κάνουν άλλες δουλειές της στάνης, μένουν στα κονάκια και βοηθάνε τις γυναίκες στις βαριές δουλειές, σα στήνουν τα καλύβια, τα μαντριά, τις τέντες στη στράτα».³⁵ Το τσελιγκάτο, με το να έχει μια αντιπροσωπευτική συνεταιριστική δομή απαιτούσε, όπως είναι φυσικό, από τους νέους συνεργασία και συμμετοχή με τους μεγαλύτερους. Οι εργασίες π.χ. του κούρου, του γέννου, της παρασκευής τυριού είναι έξοχα παραδείγματα.

Αυτό που πρέπει να σημειώσουμε εδώ, είναι ότι δεν είναι τυχαίο πως όλα τα κείμενα των συγκεκριμένων συγγραφέων που εξετάζουμε, και που θεωρούμε ότι σηματοδοτούν τον τομέα της εργασίας ως μέσο ένταξης στο χώρο των μεγάλων, συνδέονται με την πρακτική της αλληλοβοήθειας. Κι αυτό γιατί αλληλοβοήθεια είναι η προσφορά και η ανταλλαγή εργασίας κυρίως ανά-

34. Sanders I. *ό.π.*, σ. 150.

35. Χατζημιχάλη Α., *ό.π.*, σ. 23.

μεσα σε άτομα ή ομάδες που συνδέονται με δεσμούς συγγένειας ή γειτονίας στη διάρκεια της αιχμής των αγροτικών και κτηνοτροφικών εργασιών. Αυτή η επί μονίμου βάσεως (ή έκτακτη) συνεργασία διευκολύνει και επιταχύνει τις εργασίες των αγροτικών νοικοκυριών, μια και υπάρχει στο πλαίσιο του οικιακού τρόπου παραγωγής —όπως ήδη είπαμε— μεγάλη ανάγκη πολλών εργατικών χεριών, ακόμα και παιδικών ή και νεανικών.³⁶ Είναι λοιπόν φυσικό στο πλαίσιο της αλληλοβοήθειας να υπάρχει αυτή η διαδικασία μετάδοσης των γνώσεων που μας ενδιαφέρει, όχι μόνο για κάποια συγκεκριμένη εργασία αλλά και γενικότερα, από τους ενήλικους στους εφήβους. Αυτό που αποτελεί το στόχο αυτού του άρθρου, δηλαδή το ότι στο πλαίσιο της παραδοσιακής κοινωνίας η αναγκαία συμμετοχή του νέου στην οικογενειακή εργασιακή ομάδα αποτελεί το πρώτο σκαλοπάτι για την ένταξή του στην κοινότητα, νομίζουμε ότι φάνηκε, παρ' όλα τα λίγα στοιχεία που υπήρχαν στη διάθεσή μας. Στην ελληνική δηλαδή παραδοσιακή κοινότητα από την ηλικία των 12-13, το παιδί μπορεί να πάρει σιγά σιγά τη θέση του —μέσω της εργασίας— στην «κοινωνία των ενηλίκων». Και αυτό γιατί υπάρχουν κάποια στοιχεία που, όπως φάνηκε, έχουν να κάνουν με τις συνθήκες και τον τρόπο εργασίας, που ευνοούν τη συμμετοχή, την ταύτιση και την παραδοχή ενός τρόπου εργασίας και ζωής που δεν είναι ξεχωριστός από των μεγαλύτερων.

Τα παραδείγματα άφησαν να φανεί ότι στο πλαίσιο της εργασίας η γενιά των μεγαλύτερων, και ακόμα πιο σημαντικό —σε μερικές περιπτώσεις— η ομάδα των γεροντοτέρων, συνδεόταν με την ομάδα των νέων. Η σύνδεση αυτή γινόταν μ' έναν τρόπο ενεργητικό, μια και πέρα από τη συλλογική συμμετοχή στις εργασίες, οι μεγαλύτεροι, η πείρα, η γνώση και η σοφία που κουβαλούσαν, δηλαδή το παρελθόν συνδεόταν σε μια δυναμική με το παρόν, έτσι ώστε να είναι δυνατή σε συνδυασμό με το νεαρό της ηλικίας η αφομοίωση και η εσωτερίκευση μοντέλων ταύτισης, δηλαδή μοντέλων συμπεριφοράς.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Τελειώνοντας αυτή τη σύντομη παράθεση κάποιων στοιχείων σχετικά με τη θέση των νέων στη δομή της απασχόλησης, στο πλαίσιο της παραδοσιακής

36. Μερικές μορφές αλληλοβοήθειας ή «δανεικής εργασίας», όπως τη χαρακτηρίζουν πολλοί, είναι οι παρακάτω: Δανεισμός ζώων (για όργωμα) και ανταλλαγές γεωργικών εργαλείων, φύλαξη από κοινού κοπαδιών, ανταλλαγή αγροτικών εργασιών όπου συμμετέχουν συγγενείς και γείτονες ή όπου περιστασιακά καλούνται και άλλοι (π.χ. ξεφλούδισμα καλαμποκιού), αλληλοβοήθεια σε ειδικές περιπτώσεις (π.χ. χτίσιμο σπιτιού, παρασκευή τυριού κ.λπ.).

κοινωνίας, ελπίζουμε να φάνηκε η λειτουργία της εργασίας ως πεδίο μετάβασης από την κοινωνική κατηγορία της παιδικής ηλικίας αλλά και της νεανικής σε αυτής των ενηλίκων.

Πέρα από τη διαπίστωση πως για τη λειτουργία της οικιακής οικονομικής μονάδας παραγωγής —στο παραδοσιακό πάντα στάδιο ανάπτυξης— είναι αναγκαία και η συμμετοχή ολόκληρης της οικογένειας, συμπεριλαμβανομένων και των πολύ νεαρών μελών της, απομονώσαμε —από τα στοιχεία των ερευνών που έχουν γίνει μέχρι το 1960 στην Ελλάδα— τρία χαρακτηριστικά του τομέα της εργασίας των νέων ως πεδίου μετάβασης στην κοινωνία των μεγάλων. Το πρώτο είναι ότι τα παιδιά ασχολούνται από πάρα πολύ μικρά με διάφορες εργασίες· ήδη παρατηρείται μια εξοικείωση από την προσχολική ηλικία, ο κανόνας όμως ουσιαστικής συμμετοχής στις εργασίες είναι η ηλικία των 12 με 13 που τα παιδιά τελειώνουν το δημοτικό σχολείο.

Το δεύτερο χαρακτηριστικό είναι της άτυπης μετάδοσης και πρόσληψης τουλάχιστον των εργασιακών γνώσεων, που επιβεβαιώνεται τόσο από την αναγκαιότητα χρησιμοποίησης των νεαρών παιδιών στην εργασία όσο και από τη διαφαινόμενη δυσκολία πρόσβασης στη θεσμοθετημένη εκπαίδευση. Η πρακτική εξάσκηση για την εκμάθηση των αναγκαίων αγροτικών και κτηνοτροφικών εργασιών γίνεται με την καθοδήγηση των μεγαλύτερων.

Αυτός ο συγχρωτισμός με άλλες ηλικιακές κατηγορίες, όπως των μεγαλύτερων ή των γεροντοτέρων, μας παραπέμπει στο τρίτο χαρακτηριστικό της νεανικής εργασίας στην παραδοσιακή ελληνική κοινότητα, που συνίσταται στη συνύπαρξη στον ίδιο χώρο και χρόνο εργασίας των διαφόρων γενεών. Καταγράφοντας το περιεχόμενο των εργασιών με τις οποίες ασχολούνται οι νέοι και οι νέες, σημειώσαμε κυρίως τη συμμετοχή τους σε εργασίες που απαιτούσαν τη συνάθροιση πολλών ατόμων (φαινόμενο αλληλοβοήθειας). Ο χαρακτήρας αυτού του φαινομένου, που εμπεριείχε πολλές φορές και κάποια στοιχεία διασκέδασης παράλληλα με την εργασία, μας έδωσε την ευκαιρία να μιλήσουμε πλέον για μετάδοση όχι μόνο ειδικών γνώσεων αλλά και γενικότερα για μια μετάδοση ενός τρόπου ζωής από τις παλαιότερες στις νεότερες γενεές.

Υποθέτουμε ότι τα τρία παραπάνω χαρακτηριστικά πέρα από το ότι σηματοδοτούν τον τομέα της εργασίας ως πεδίο μετάβασης στον κόσμο των μεγάλων, είναι βοηθητικά στο να φωτίσουν θέματα κοινωνικοποίησης και ενσωμάτωσης των νέων στη συγκεκριμένη κοινωνική πραγματικότητα.